

РОЗДІЛ II. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ПЕНІТЕНЦІАРИСТИКИ

Ісаков Павло Миколайович,
кандидат історичних наук, викладач
кафедри кримінально-виконавчого
права Інституту кримінально-виконавчої
служби

ДО ПИТАННЯ ПРО ФУНКЦІОНУВАННЯ ВИПРАВНО-ТРУДОВОЇ СИСТЕМИ В УСРР 1922 РОКУ (НА ПРИКЛАДІ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)

Висвітлено діяльність Харківського управління уповноважених Центрального виправно-трудоного відділу НКВС УСРР 1922 р. та під порядкованих йому 10-ти будинків примусових громадських робіт, розташованих у містах Богодухів, Валків, Вовчанськ, Зміїв, Куп'янськ, Лебедин, Охтирка, Суми, Харків. Проаналізовано основні проблеми та шляхи розвитку виправно-трудоної системи в УСРР 1922 р. на прикладі Харківської губернії у взаємозв'язку з тогочасною суспільно-економічною ситуацією в країні.

Ключові слова: будинки примусових громадських робіт; Харківське управління уповноважених Центрального виправно-трудоного відділу НКВС УСРР; ізоляція; нагляд; охорона; норма продовольчого забезпечення; майстерня; охорона здоров'я.

Освещено деятельность Харьковского управления уполномоченных Центрального исправительно-трудоного отдела НКВД УССР в 1922 г. и подчиненных ему 10-ти домов принудительных общественных работ, расположенных в городах Ахтырка, Богодухов, Валков, Волчанск, Змиев, Купянск, Лебедин, Сумы, Харьков,. Проанализированы основные проблемы и пути развития исправительно-трудоной системы в УССР в 1922 г. на примере Харьковской губернии во взаимосвязи с существовавшей тогда общественно-политической ситуацией в стране.

Ключевые слова: дома принудительных общественных работ; Харьковское управление уполномоченных Центрального исправительно-трудоного отдела НКВД УССР; изоляция; надзор; охрана; норма продовольственного обеспечения; мастерская; охрана здоровья.

The practice of Kharkiv Administration of authorized central corrective labor department of NCIA (National Commissariat of Internal Affairs) in Ukrainian Socialist Soviet Republic in 1922 and 10 Houses of compulsory public works subordinated to it in Bohoduhiv, Kharkiv, Kupyansk, Lebedyn, Ohtyrka, Sumy, Valkiv, Vovtchansk and Zmiyiv, are considered in the article. The main problems and the ways of development of corrective labour system in USSR in 1922 have been analyzed by example of Kharkiv province considering socio-economic situation in the country at that period of time.

Key words: Houses of compulsory public works; Kharkiv Administration of authorized central corrective labor department of National Commissariat of Internal Affairs in USSR; isolation; surveillance; guarding; provision supply norm; workshop; healthcare.

Щороку вивченню історії становлення та розвитку пенітенціарної системи в Україні приділяється все більше уваги. Схожа закономірність зумовлена такими чинниками: необхідністю підвищити суспільний авторитет пенітенціарної служби; проаналізувати здобутки й помилки, які мала в своєму розвитку система виконання та відбування кримінальних покарань, щоб запозичити найкраще й уникнути найгіршого, зробивши правильні висновки з історії.

Вивченню історії виправно-трудової системи в радянській час заважали заідеологізованість всієї науки в СРСР у цілому, “непрестижність” тематики та обмежений доступ як до самої системи, так і до значної кількості архівних документів. Як наслідок, більше розроблялися загальні питання історії виправно-трудової системи (Б. Бабій, В. Бражников, С. Власенко, Т. Желудкова, В. Корецький, П. Михайленко, А. Рогожин, С. Сизов, Ю. Фролов). Зі здобуттям Україною незалежності з’явилась можливість неупереджено й правдиво досліджувати історію українського народу та державних утворень, які були на теренах України. Переосмислюючи радянську добу, науковці не оминули своєю увагою й органи та установи виконання покарань (І. Білас, І. Богатирьов, Д. Галкін, І. Іваньков, М. Мандрик, О. Олійник, В. Прусс, І. Резнік, А. Чайковський, Д. Ягунов, М. Яцишин). Якщо загальні питання (нормативно-правове регулювання, історія центральних органів, історико-правовий аналіз діяльності, окремі напрями кримінально-виконавчої політики та ін.) розроблені достатньо добре, то “низовий” рівень ще залишається значною мірою “білою плямою” (хоча вже почали з’являтися регіональні дослідження: Т. Якимчук – Хмельницький регіон, П. Кравчук – Запорізький). Як відомо, історія твориться не тільки “нагорі”, до того ж специфіка втілення в життя на місцях історичної генеральної лінії дає дуже цікавий і важливий для розуміння фактологічний матеріал. Тому, щоб “оживити” загальні схеми, наповнити їх конкретикою, вкрай потрібно розвивати історичні дослідження регіонального рівня. Тільки так установлюється історична істина, створюється повноцінна картина з проблематики, що вивчається. Тільки так можна за сухими цифрами та законодавчо-нормативними актами відчутти справжній дух тієї епохи.

Метою цієї статті є дослідження функціонування виправно-трудової системи в УСРР 1922 року на прикладі Харківської губернії.

1922 року місця позбавлення волі в УСРР фактично були представлені:

будинками примусових громадських робіт (БПГР), утвореними Постановою Народного комісаріату юстиції (НКЮ) України від 18 квітня 1920 р.;

таборами примусових робіт (ТПР), утвореними Постановою РНК УСРР від 12 жовтня 1920 р.;

реформаторіями для неповнолітніх злочинців та сільськогосподарськими колоніями, утвореними “Тимчасовою інструкцією про позбавлення волі як міри покарання і про порядок відбуття такого” НКЮ РСФРР від 23 липня 1918 р.

Відразу слід звернути увагу на три важливих аспекти: 1) у повсякденному спілкуванні та офіційній звітності губернських та повітових управлінь уповноважених Центрального виправно-трудоного відділу (ЦВТВ) НКВС УСРР різниці між поняттями “ТПР” і “концентраційні табори” не проводилося, хоча останні формально були засновані Постановою РНК РСФРР “Про червоний терор” від 5 вересня 1918 р., що свідчить про певний юридично-правовий нігілізм тогочасних посадових осіб; 2) на території УСРР законодавчі та нормативно-розпорядчі акти органів влади Радянської Росії мали пряму норму дії навіть без законодавчого дублювання органами влади УСРР, що свідчить про ілюзорність самостійності останньої; 3) попри те, що були прийняті Постанови РНК УСРР “Про передачу Головного управління громадсько-примусових робіт і повинностей в НКЮ” від 21 травня 1921 р. та “Про передачу в підпорядкування НКЮ всіх місць ув’язнення” від 17 січня 1922 р., як свідчать архівні справи, ЦВТВ увесь 1922 р. перебував у віданні НКВС, хоча важливі рішення приймалися за погодженням із НКЮ. Це свідчить ще про слабку організацію тогочасного державного апарату після закінчення активної фази громадянської війни.

1922 рік був другим роком запровадження НЕПу в країні як вимушеної тимчасової поступки більшовиків повсталому селянству проти нав’язуваної йому неприйнятної для селянина (питома вага якого в тогочасній соціальній стратифікації сягала 80 %) політики “воєнного комунізму” з метою утримання влади. Суспільство поволі відходило від страхіть тривалої громадянської війни, а економіка починала потрохи відроджуватись, хоча і повільними темпами. Усі ці складові неминуче впливали на становище виправно-трудоної системи в УСРР як невід’ємної частини суспільно-державного механізму.

Станом на травень 1922 р. у підпорядкуванні Харківського губернського управління ЦВТВ НКВС перебували (після ліквідації Харківського концтабору: “Разгрузочной комиссией большинство было освобождено, а оставшихся по уменьшению 1/3 срока наказания перевели в ДОПР № 1” [1]) БПГР у таких містах: Богодухів (127 зас.), Валків (123 зас.), Вовчанськ (112 зас.), Зміїв (140 зас.), Куп’янськ (180 зас.), Лебедин (128 зас.), Охтирка (181 зас.), Суми (161 зас.), Харків – БПГР № 1(1269 зас.), № 2(24 зас.) [2]. Усього – 2 445 зас. Громадянська війна завершилась. БПГР № 2 була отримана від “губчека и к августу отремонтирована следственная тюрьма для заключенных со строгой изоляцией и там же открыт женский корпус” [3].

Аналізуючи подальші цифри про чисельність засуджених і ув’язнених, слід підкреслити, що їхня зміна була все ще значною. Так, до БПГР № 1 за першу половину 1922 р. прибуло 5 386 чоловіків, 43 жінки [4]. Станом на серпень 1922 р. в 10 БПГР Харківської губернії трималося 2 019 чоловіків, 154 жінки, у лікарнях – 259 осіб, при цьому штат адміністрації (разом зі службовцями) становив 397 осіб [5]. Таким чином, на одного співробітника

припадало близько шести осіб спецконтингенту. У порівнянні з сучасними відповідними показниками досить непогано. Станом на 1 грудня 1922 р. у БПГР Харківської губернії перебувало 1 970 чоловіків, 142 жінки, у лікарнях – 175 осіб, на яких припадало 445 працівників адміністрації. Тобто співвідношення на одного співробітника – близько п'ять осіб спецконтингенту. Прикметно, що такі зміни відбулись за чотири місяці. У цілому слід зазначити, що статистичні дані мають поверховий і фрагментарний характер через слабкість адміністративного апарату та матеріальні труднощі. Уповноважений Харківського губерньського управління ЦВТВ НКВС Бурдуков характеризував цю проблему так: “Администрация ДОПРов долгое время менялась, пока удалось подобрать более-менее соответствующий штат. Принятый мною уже в мае месяце административный состав был распущен – недисциплинирован, плохо знал свои права и обязанности, в результате чего не было дисциплины и порядка среди подчиненных служащих и заключенных, и только после долгих усилий, предав одних суду за преступления по должности, других отстранив от исполнения обязанностей за небрежное отношение, делая замечания, ставя на вид и указывая дефекты и недостатки, удалось достигнуть восстановления надлежащей дисциплины и внушить администрации требуемое от нее исполнение обязанностей... много пришлось приложить усилий, чтобы местная власть не вмешивалась во внутреннее управление ДОПРов, нарушая тем общий план морально-исправительной политики” [6]. Не вистачало елементарного – паперу, чорнила, друкарських машинок.

Для співробітників БПГР в управлінні було відкрито двомісячні курси, на яких досвідчені фахівці щоденно читали лекції з різних напрямків службової діяльності. Бурдуков у своєму звіті за 1922 р. продовжує далі: “...неточная или вообще отсутствовала отчетность, дознания о побегах и происшествиях неточны, неполны, неясны. Месячные доклады вначале совершенно не предоставлялись. Приказы издавались тоже нерегулярно и ясно показывали незнания администрацией своих обязанностей, так, на служащих налагались обязанности не по должности, назначались на не существующие должности и прочее...Наладившаяся было связь с уездными ДОПРаами в последнее время в связи с арестами начальников ДОПРов и необходимого для пользы дела перемещениями их опять начала хромать и сведения из ДОПРов поступают уже не так аккуратно... конвойная стража плохо обмундирована и не возит регулярно сводки” [7]. Відразу хочеться акцентувати увагу на двох цікавих аспектах: по-перше, на практиці переміщення начальників БПГР з метою недопущення “зрощення” з підлеглими та спецконтингентом (хоча це, з іншого боку, не сприяло кращому розумінню начальником своїх підлеглих та становища й специфіки закладу). Схожа практика існувала в нацистських концтаборах, тільки в них один раз на два місяці повністю мінялась, крім коменданта концтабору, есесівська охорона; по-друге, на арештах керівників БПГР, що свідчило про серйозність їх злочинів (зокрема, невиконання декрету РНК про амністію) та здатності владного апарату в той час до самоочищення на хвилі ще не згаслого революційного демократизму та нагального відчуття

законності й справедливості проти найбільш резонансних випадків їх викривлення, що вже зникло в 30-ті роки. “...несмотря на острую нужду за отсутствием средств долгое время не предоставлялось возможности командировать инспекторов для ревизии... только в октябре поехали инспектора... в результате проверок были смещены Ахтырский и Богодуховский начдопры и выяснены причины ареста Волчанского начдопра. Ревизиями было обнаружено содержание осужденных со сроком наказания свыше 5 лет и предложено начдопрам автоматически на основании декрета Совнаркома сократить таковым срок наказания до 5-ти лет и представить именные списки заключенных, находящихся под следствием более 2-х месяцев, которые были переданы Губпрокурору на распоряжение” [8]. Після виявлених зловживань (цілком ймовірно, як свідчить тогочасна практика, були й інші, але менш значущі в порівнянні з невиконанням декрету РНК) губернському прокурору стали щомісячно надсилати відомості про утримуваних ув’язнених та засуджених, а додатково “губпрокурору предоставляется телефонограммами все сведения об объявлении следственными заключенными смертельных голодовок” [9]. Також у губернський радянський народний суд для недопущення переповнень в БПГР стали надсилати списки ув’язнених, які числилися за народними судами та народними слідчими. Як бачимо, радянська бюрократична система з самого початку свого існування не відрізнялась оперативністю.

Діяльність Харківського губернського управління ЦВТВ НКВС “сводилась к проведению морально-исправительной политики на местах и приспособления заключенных к полезному для Государства труду” [10]. Штат управління, який на початок 1922 р. становив 17 осіб, був скорочений до 9 осіб, на кінець 1922 р. збільшився до 14 осіб: 1 – уповноважений (керівник управління), 3 інспектори, 1 секретар, 1 бухгалтер, 1 працівник бухгалтерії, 2 рахівники, 1 машиністка, 1 реєстратор, 1 кур’єр, 1 завбюро примусових робіт, 1 працівник бюро. За 1922 р. до Харківського управління надійшло 6 128 документів, вихідних документів було 4 608. Отже, рівень документообігу був досить значним.

“Заседания Распредкомов перенесены с июля из ДОПРа № 1 до Управления. Рассмотрено 1 060 заявлений заключенных, из них 474 – удовлетворено, 586 – отказано... имея ранее функции досрочного и условного освобождения, перевода заключенных в ДОПРы в пределах Украины, отпусков временных и постоянных, наложения и снятия строгой изоляции и т. д., к концу истекшего года право Распредкомов были сильно урезаны – отнято право досрочного и условного освобождения, снятия строгой изоляции и т. д. и осталось только право давать свою характеристику о заключенных и ходатайствовать перед судебными органами за них. Принадлежащее Распредкому право отпусков и то сильно урезано” [11]. Як бачимо, повноваження прообразу сучасних Регіональних комісій з питань розподілу, направлення та переведення осіб, засуджених до позбавлення волі, були спочатку досить широкі й утрата значної їх частини була сприйнята її керівниками боляче.

Багато уваги, зі слів Бурдукова, було приділено організації служб нагляду й охорони в БПГР: “Положение надзора было поистине ужасно: не получая за несколько месяцев жалования, пайка, без обмундирования, он буквально голодал и немногие выдержали эту борьбу – многие устремились на поиски другой службы, бросая даже при делах ДОПРа свои документы, некоторые же стали искать себе кроме службы побочных заработков, торгуя семечками, спичками и папиросами и даже продавая по поручению заключенных вещи и прочее... Для устранения всего этого пришлось приложить нечеловеческие усилия...и если не удалось обмундировать хотя бы находящихся на наружных постах, все же удалось удовлетворить надзор жалованием, чем и было прекращено его повальное бегство, после чего только стало возможным вводить среди надзора дисциплину и требовать от него исполнения служебного долга. Ежедневно стали проводиться занятия с надзором по строевой части и словесности, была отобрана подписка не менее года честно прослужить. На провинившихся налагались административные наказания, честно исполнявшим свой долг объявлялась благодарность от лица службы. И только отсутствие обмундирования и вмешательство местных властей, стремящихся сокращать и без того недостаточные штаты, задерживают работу. Сильным тормозом для работы является Конвойная стража. Много пришлось приложить усилий для того, чтобы установить порядок сопровождения в суд, в уездных городах на допрос к следователю, добиться возвращения в ДОПР взятых в суд заключенных, доказать, что сопровождение заключенных лежит на обязанности конвойной стражи, а не милиции... Однако продолжает иметь место несвоевременная явка конвоиров, даже для сопровождения иногородних этапов на ж / д станции. Охрану ДОПРов конвойная стража тоже стремится повсюду сокращать... что дает заключенным возможность побега... был даже совершен побег из самого помещения конвойной стражи днем, во время работ, что отчасти объясняется также плохой дисциплиной, малочисленностью и плохим обмундированием конвойной стражи...Вооружение ДОПРов, не пополняемое в течение всего этого времени, пришло в совершенный упадок настолько, что некоторые ДОПРЫ оказались совершенно без оружия, как, например, Лебединский, а в некоторых если и имеется оружие, то требующее основательного ремонта или же к нему не имеется патронов, так что надзиратели заступают на посты без оружия нужное количество винтовок и револьверов хотя бы по 300 штук и 6 000 ружейных и 3 000 револьверных патронов” [12].

Було звернуто увагу на розподіл та окреме утримання засуджених у БПГР за різними категоріями: політичні окремо від кримінальних злочинців, засуджені з суворою ізоляцією та жінки були зосереджені у відремонтованому “таємному” корпусі БПГР № 2, що поліпшило нагляд та надало можливість використовувати засуджених на зовнішніх роботах поза межами БПГР, і, як наслідок, поліпшити фінансовий стан закладів.

“Имевшие место в начале года массовые побеги также были прекращены, так как было запрещено выводить на внешние работы следственных

заключених без розрешення слідственного органа, за котрым они числились, осуждених с большими сроками, со строгой изоляцией, осуждених за побегі, дезертирство и рецидивистов, выпускать на внешние работы по хозчасти без разрешения Распредкома, отправлять на работы с малым количеством надзора и разбивать их на большие группы, чем был командирован надзор, установлен порядок разрешения свиданий и т. д.” [13]. Після вдалої втечі чотирьох засуджених з БПГР № 1, які вночі в негоду перепиляли віконну решітку, спустились по мотузці вниз, по зовнішній стіні дійшли до рогу БПГР і сплигнули на зовнішню сторону, було значно посилено увагу в цій сфері забезпечення виконання покарань. Начальники БПГР почали частіше, у тому числі й уночі, перевіряти караули, якісніше проводити інструктажі та заняття з наглядом. Результати не забарилися: під час спроби втечі засуджених Сумського БПГР, які проломали внутрішню стіну, зламали двері, втікачів було затримано черговою зміною нагляду у внутрішньому дворі. Принципове значення в безпеці надавалось і намаганням деяких співробітників пронести засудженим заборонені предмети, речовини: “дознание по поводу попытки проноса самогона в ДОПР № 1 было передано Губпрокурору” [14].

1922 року було забезпечено проведення ЦВТВ НКВС двох амністій – травневої та жовтневої, але “по последней нет данных, т. к. ВУЦИК не рассматривался вопрос о заключенных, по котрым возбуждено Комиссией ходатайство по п. 14 по применению амнистии полностью, т. е. о полном их освобождении” [15].

Значною проблемою у вкрай виснаженій Першою світовою, тривалою громадянською війнами країні було комунально-побутове забезпечення засуджених і персоналу. В Україні був особливо важким голод 1921–1923 рр. Ще наприкінці 1921 р. у зв’язку зі зменшенням кількості продовольства, яке виділялося, та переглядом норм харчування як засуджених, так і працівників нагляду в бік погіршення Народним комісаріатом продовольства (НКП), ЦВТВ НКВС надіслав в управління циркуляри з вимогою вжиття невідкладних заходів щодо “збереження запасів продовольства” [16]. Цифри вражають. Так, у березні 1922 р. централізовано було виділено продовольства для 2 000 засуджених у Харківській губернії, хоча їх фактична чисельність становила 3 600 осіб. Приблизно такий стан був із забезпеченням і співробітників нагляду. У січні 1922 р. У БПГР Харківщини нараховувалось 60 службових коней. Через нестачу фуражу й оборотних коштів із дозволу губуправління НКЮ продали забракованих коней та закупили фураж для тих, що залишилися. Протягом січня–лютого силами засуджених біля Богодухова заготовили та залізницею перевезли до БПГР № 1 і № 2 201 кубічний сажень дров (у повітових БПГР питання опалення практично не вирішувалось взагалі – дрова йшли тільки на приготування їжі). Із введенням НЕПу за перевезення залізницею потрібно вже було платити. Губвиконком виділив 150 000 крб. для оплати залізниці за перевезення дров тільки БПГР м. Харкова.

Останнє обмундирування Харківське управління отримувало в жовтні 1921 р. – 115 комплектів: “...надзор в количестве 535 человек буквально

раздет” [17]. БПГР у м. Харків освітлювались електрикою, а в повітових БПГР “с исчерпанием кредита... отпуск керосина был прекращен и они были обречены почти на полную темноту. Для улучшения общего положения ДОПРов с разрешения ЦИТО был отправлен в Полтавскую губернию вагон с разными фабрикатами для обмена на муку и это в значительной степени поддержало продовольственное положение ДОПРов. Принимались также энергичные меры к успешному проведению весенних посевных и огородных компаний, делалось все, что только возможно, но полное отсутствие денег, хотя бы в форме кредитов или авансов, сильно тормозило деятельность Управления” [18]. Наплив фабрикатів із інших губерній для обміну на продовольство значно їх здешевив: пропозиція значно перевершила попит.

У квітні 1922 р. продовольче питання загострилося до краю – на одного утримуваного в БПГР Харківщини на місяць видавалося: 6 фунтів муки (близько 2,7 кг), 9/10 фунта (0,408 кг) крупи (ячної), м’яса/риби 7/10 фунта (0,317 кг), 7/10 фунта жирів, 1/3 фунта (0,151 кг) солі. Для працівників нагляду: муки – 29 фунтів (13,154 кг), 5 фунтів (2,268 кг) крупи, 1 фунт (0,45359 кг) жирів, 2 фунти (0,9 кг) солі. Чи можливо прожити за такою нормою харчування? Хіба це не голод? Звичайно, рідні передавали засудженим передачі. Але їх матеріальні статки не давали змоги забезпечити повноцінне харчування засуджених. Також часто свій пайок працівник нагляду (до речі, іншим службам централізовано взагалі нічого не видавалось) ділив із членами своєї сім’ї, оскільки іншого вони не отримували.

Але система не здавалась. Для проведення посівної БПГР Харківщини заготовили 10 плугів, 4 борони. Отримавши централізовано з ЦВТВ НКВС посівний матеріал, тими кіньми, що ще вижили, засіяли 55 десятин землі. Для пошиття обмундирування БПГР розподілили 14 000 аршин мануфактури. У травні масово мала місце “материальная необеспеченность и полуголодное существование администрации и надзора ДОПРов, в связи с этим и наблюдавшаяся среди низшего персонала тяга на деревню... человека снимали с поста с опухшими от голода конечностями (ДОПР № 1) ” [19]. З метою виходу з критичної ситуації керівництво управління постійно наполегливо зверталось в усі інстанції та органи з проханням про термінову допомогу (результат, щоправда, був практично нульовий). Бурдуковим пропонувалось закріпити за управлінням ЦВТВ землі колишнього тюремного відомства, доходи з яких йшли б на задоволення потреб БПГР.

У травні 1922 р. продовольче забезпечення досягло свого мінімуму: в день на одного засудженого видавалось лише 0,227 г хліба. Того ж місяця паливо вдалося завезти тільки до БПГР № 1 (шість вагонів дров), але ділянки, де заготовлялось паливо, “были отобраны вследствие небрежного отношения к своим обязанностям” [20]. Становище продовжувало погіршуватись далі. Губвиконком грошового кредиту не давав, губернське управління юстиції – також, посилаючись на те, що управління ЦВТВ повинні фінансуватись з місцевого бюджету. Адміністрації для БПГР № 1 і № 2 силами засуджених усіма правдами-неправдами вдалося заготовити 100 кубічних сажнів дров, але

не було грошей для їх вивозу залізницею. Рахунки за електроенергію та водопостачання не оплачувались. Кредит у розмірі 1 751 000 крб. на паливо влітку 1922 р. не дали. Бані, пральні не працювали, як наслідок, у БПГР як серед засуджених, так і серед співробітників поширились різні епідемічні захворювання, у тому числі й холера. Для працівників нагляду в червні–липні видали на одну особу в місяць муки 11,34 кг, крупи 1,8 кг, жирів 0,45 кг. І все. У серпні засудженим і працівникам нагляду виділили лише муку та жири за нормою червня–липня. Губернське управління охорони здоров'я для 200 хворих засуджених відпустило лише 2 144 кг муки та 176 кг жирів. До того ж житню муку дуже часто заміняли кукурудзяною. Співробітники нагляду не отримували зарплатні по кілька місяців, залишали свої пости й тікали на село. У серпні до Харкова вдалося привезти 10 вагонів дров. Того ж місяця суд таки прийняв довгоочікуване рішення закріпити за управлінням ЦВТВ землі колишнього тюремного відомства. Орендарі цих земель поступово частками почали виплачувати орендну плату управлінню. У вересні на одного співробітника нагляду видали 1,55 кг муки, 3,4 кг круп, 0,45 кг жирів; на одного засудженого – 1,47 кг муки, 0,227 кг жирів, 1,45 кг круп, 0,9 кг риби. Сіль взагалі була вилучена з переліку продуктів, що постачалися. Після такого харчування (і це при тому, що засудженим приходилося фізично працювати на важких роботах) дійсно почнеш поважати закон, щоб не потрапити до місць позбавлення волі! Обоз БПГР сам собі заробляв на фураж, здійснюючи перевезення для приватних осіб та організацій.

У жовтні дещо збільшили норму харчування: на одного засудженого муки – 15,4 кг; 2,7 кг круп; 0,45 кг жирів, 2,27 кг м'яса; на одного співробітника нагляду – 19,3 кг муки; 3,4 кг круп; 0,45 кг жирів. У листопаді–грудні повітові БПГР “месяцами и более не получали продуктов, бедствовали, заставляя голодать не только надзор, но и заключенных” [21]. Для хворих засуджених видавали лише 25–50 % норми харчування. За несплату за користування 27 десятинами лісу гублісуправління відібрало цю ділянку в грудні, залишивши БПГР без палива. На всі БПГР губернії виділили лише 24 т вугілля, 104 т дров.

Незважаючи на всі труднощі, докладалось максимум зусиль для налагодження виробництва в БПГР та заробляння ними коштів для забезпечення існування й розвитку установ. У найліпшому становищі знаходився БПГР № 1 у м. Харкові, який мав у достатній кількості інструменти, кваліфікованих засуджених і був розташований у промислово розвинутому великому місті (це й замовлення, й ринок збуту). Протягом усього року його слюсарно-механічна майстерня приймала приватні замовлення, за виконання яких отримала 500 млн крб. У лютому були відкриті ковальська й ткацька майстерні, протягом наступних місяців – шевська, деревообробна, кравецька. У травні проводили ремонтні роботи своїх приміщень Богодухівський, Валківський, Лебединський, Охтирський, Сумський БПГР, але не працювали на ринок. У Харкові в управлінні влітку відкрили магазин для продажу виробів засуджених. У червні вдалося отримати замовлення від губуправління охорони здоров'я на виготовлення 100 залізних ліжок; хлібного відділення Держбанку –

322 брезентів, Народного комісаріату охорони здоров'я – 350 халатів, 755 пар білизни, 1 250 простирадл, 700 ліжок; «Губгорпомголод» – 500 ліжок, 500 табуретів. Масових замовлень було виконано на суму 6 066 800 крб., від приватних осіб – на суму 192 388 крб. 20 коп. Усе це виконали майстерні БПГР № 1. Сумський БПГР прийняв замовлення товариства «Унікум» на виготовлення сірників і упаковку махорки; Куп'янський БПГР від міської влади – на прибирання вулиць і площ міста, розбирання будинку, що згорів. Засуджені Богодухівського, Вовчанського БПГР працювали на цукрових заводах. Валківський БПГР отримував приватні замовлення на ремонт та пошиття взуття. Зароблені кошти йшли на власні потреби установ. Майстерні повітових БПГР приносили в місяць 25–95 тис. крб. У БПГР № 2, в якому тримались жінки, було відкрито виробництво ниток – дуже затребуваний на той час товар. З червня повітові БПГР активніше стали посилати під конвоєм засуджених на зовнішні роботи. Завдяки коштам, заробленим таким чином, вони змогли відкрити 3–5–8 майстерень в кінці року. Але в грудні більшість майстерень зупинились через катастрофічну нестачу сировини, оборотних коштів, дефіцит кваліфікованих робочих рук, непридатність приміщень, нестачу інструментів. Відчувався нагальний дефіцит досвідчених керівників майстерень. Спеціального навчання ремеслу для засуджених не проводили [22]. Отже, історія розвивається за висхідною спіраллю. На сучасному етапі розвитку Державної пенітенціарної служби України також не випадково приділяється значна увага розвитку установами виконання покарань власного виробництва й майстерень – це правильний шлях поліпшення матеріально-фінансового становища й засуджених, і співробітників. Проблеми – схожі. Але хто має наполегливість, той їх розв'язує.

Попри всі тогочасні труднощі не обходили стороною й питання медичного, санітарно-гігієнічного характеру. 15 червня 1922 року всі лікарні БПГР були перепідпорядковані від губернських управлінь охорони здоров'я до губернських управлінь ЦВТВ (хоча фактично вони знаходились на утриманні БПГР). У БПГР № 1 була чоловіча лікарня, БПГР № 2 – жіноча. У серпні в БПГР № 1 спалахнула епідемія холери. У зв'язку з цим сирі продукти заборонили передавати засудженим. Провели трикратне щеплення засуджених, хворих ізолювали й відправили в міську лікарню, почали видавати кип'яток двічі на день. Також протягом 1922 р. серед засуджених спостерігалось зростання венеричних захворювань. Було запрошено цивільних лікарів-спеціалістів. Від віспи в листопаді було зроблено щеплення всім засудженим і співробітникам. У БПГР № 1 і № 2 обладнали дезкамери для білизни. Почали регулярно проводити саноброблення контингенту, який прибував. Було запроваджено щоденний обхід камер фельдшером. У БПГР № 1 і № 2 обладнали медкабінети (зубний, вушний, горловий та ін.). Допомогу продуктами надавали міжнародні благодійні організації – АРА (США), Єврейська допомога голодуючим. «Джойнта» надала 100 пар білизни. При повітових же БПГР спеціальних лікарень не було й тяжкохворих відправляли до міських лікарень. У повітових БПГР існували так звані «околотки» на зразок

фельдшерських пунктів, у яких надавали першу невідкладну допомогу засудженим [23].

Отже, попри неймовірні труднощі, які 1922 р. переживало українське суспільство та новостворена держава УСРР після закінчення активної фази громадянської війни, розпочалися становлення та поступовий розвиток виправно-трудої системи. На прикладі Харківського управління уповноважених Центрального виправно-трудоого відділу Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР та підпорядкованих йому 10-ти Домів примусових громадських робіт, розташованих у містах Богодухів, Валків, Вовчанськ, Зміїв, Куп'янськ, Лебедин, Охтирка, Суми, Харків видно, що вищезазначений орган та підпорядковані йому установи, по-перше, діяли як каральний орган диктатури пролетаріату класової держави; по-друге, докладали величезних зусиль, щоб забезпечити 1922 р. виконання кримінальних покарань, пов'язаних із позбавленням волі, та тримання ув'язнених; по-третє, зміцнювали службову дисципліну, кадровий апарат, служби нагляду й охорони, не допустили розвалу всієї системи, масової загибелі утримуваних осіб від недоїдання та хвороб, розвивали виробничий потенціал. Постійно приділялась увага дотриманню законності (у тогочасному розумінні диктатури більшовиків) під час відбування та виконання покарань. Кількість утримуваного спецконтингенту коливалась у межах 2 000–2 500 осіб, однак його рух був доволі значним (хоча й далеким від часів сталінських репресій), що свідчило про те, що активна фаза громадянської війни набула прихованих форм.

Для сучасної розбудови Державної пенітенціарної служби України становлять інтерес деякі підходи в організації діяльності та значна увага, яка тоді приділялась кадровому забезпеченню служби, зміцненню законності, розбудові майстерень як одного зі шляхів поліпшення фінансово-виробничого становища установ виконання покарань, розвиткові тогочасних ключових служб місць позбавлення волі та ув'язнення. Нині можна часто почути, що важко служити (працювати) в ДПтС України, що вона переживає не найліпші часи. Порівнюючи в яких умовах служили (працювали) пенітенціаристи в УСРР 1922 р., і в яких вони служать (працюють) нині, розумієш, що: 1) пенітенціарна служба є, як й інші інститути держави, невід'ємною складовою суспільно-державного механізму з усіма його проблемами, у тому числі фінансового, господарського характеру, тому до всіх проблем служби потрібно підходити виважено й об'єктивно з державницьких позицій; 2) місця ув'язнення та виконання кримінальних покарань потрібні кожній владі та кожному режиму, тому держава й влада мають приділяти увагу їх проблемам і перейматися їх розвитком; 3) потрібно апріорі бути відданим своїй справі та службі, яка ніколи легкою не була.

Список використаних джерел

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 5. – Оп.1. – Спр. 1404. Звіти та доповіді про діяльність управлінь

Розділ II. Теорія та історія пенітенціаристики

уповноважених Центрального виправно-трудоного відділу (ЦВТВ) НКВС УСРР по Одеській і Харківській губерніях за 1922 р. – Арк. 21.